

**İSLAM BİRLİĞİ İNŞASINDA BİR ENGEL OLARAK
MEZHEP-CEMAAT TAASSUBU VE ÇÖZÜM YOLLARI**

“Sect-Community Fanaticism” as a Barrier to
Building Islam Unity and Solution Ways

Fevzi Rençber*

Öz

Müslümanlar, ‘birlik içinde olmaları’ yönünde Allah tarafından çok sayıda hitaba muhatap olmalarına rağmen bu birliğı muhafaza edememişlerdir. Günümüzde Müslümanlar, daha önce Batı toplumunu yüzyıllarca meşgul eden mezhep savaşlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu noktada Müslümanların birliğini bozan bu mezhep çatışmalarının ortaya çıkış ve gelişim sürecinin akademik çalışmalarla ele alınarak detaylı bir şekilde incelenmesi büyük bir zaruret olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızda mezhep taassubunun tarihsel süreci, söz konusu sürecin kaynakları ve İslam birliğı inşasına yönelik olumsuz etkileri üzerinde durularak Kur’an-ı Kerim ve hadislerde birlik ve beraberliğin önemi ele alınacak; ardından söz konusu taassubu aşmanın sağlıklı yolları üzerinde durulacaktır. Bu bağ-

Abstract

Muslims could not maintain the unity despite many calls of Allah to them “to be united”. Today, Muslims have encountered wars of sects (wars of religion) used to keep the westerners busy for hundreds of years. At this point, it has become necessary to scrutinize the occurrence and development process of such conflicts of sect breaking the unity of the Muslims with academic studies. In this sense in our study, the historical process of sect fanaticism, the origins of such process, and their negative effects on building of Islam unity are emphasized, the importance of unity and collaboration will be discussed based on the Quran and the hadiths; followed by discussion on healthy methods to overcome the cited fanaticism. In this sense, it is defined what the fanaticism is (e.g. its conceptual framework, opposite of fanaticism, historical samples etc.),

* Yrd. Doç. Dr. Şirnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Öğretim Üyesi, fevzirencber@hotmail.com

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
08.02.2017	10.05.2017	30.06.2017

lamda taassup ne olduğu (anlam çerçevesi, taassubun zıddı, tarihi örnekleri vs.), Kitap ve sünnette taassubun ve zıddı olan birliğin nasıl dile getirildiği, İslam'ın temel kaynaklarında bu konuyla ilgili hangi hususlara dikkat çekildiği, günümüzde taassubun görüntüsü, bunu doğuran veya birliğe engel teşkil eden iç-dış unsurlar ve ardından çözüm önerileri dile getirilecektir. Makalemizde hem tarihi hem güncel hem de geleceğe etkisi olan önemli bir kavram olarak "taassup" İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı bağlamında analiz edilecektir. Günümüz İslam dünyasında yaşanan hadiseler göz önünde bulundurulurken genellemeler ve tümel ilkelere ziyade güncel örneklemeler ve tikel yapılar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Birlik, Mezhep, Cemaat, Taassup

how fanaticism and unity as opposed to it are defined in the Book and the sunnah of the Prophet, which issues are emphasized related to this topic in the fundamental resources of Islam, and appearance of fanaticism in today, internal-external elements causing such or establishing barriers against unity, and then solution proposals are discussed. In our article, "fanaticism" as an important concept being an actual subject also having effect on the future shall be analyzed within the context of Department of History of Islamic Sects. Actual illustrations and partial structures rather than the generalizations and universal principles shall be emphasized based on the events experienced in the Islamic world today.

Keywords: Islam, Unity, Sect, Community, Fanaticism

GİRİŞ

Taassup "yakalamak, kuşatmak, sarmak, bağlamak" anlamındaki عصب kökünden türemiş olan ve "kendi soyuna yardım etmek, apaçık delillerden sonra bile gerçeği kabullenmeme, körü körüne veya bağnazca bağlanmak" manasına gelen bir kelimedir. Taassup, İslam'ın ilk dönemlerinde genellikle asabiyetle eş anlamlı kullanılmıştır. Günümüzde taassup kavramı, fanatizm, bağnazlık, gerçeği kabul etmeme, yanlış bir inancı inatla körü körüne sürdürme, başkasına dayatma, başkalarının inanç ve düşüncelerini aşağılayıp baskı yoluyla

yok etmeye çalışma, taklit etme, taklitçilik anlamlarında kullanılmaktadır.¹ İslam mezhepler tarihi açısından ise mutaassıp mukallitlerin bağlı olduğu kendi fırka, mezhep, cemaat, grup, düşünce ve fikirlerinde mutlak surette ısrar etmeleri, geleneğin kutsallaştırmaları, hakikati kendi tekellerinde görmeleri ve bu fikirlerin doğruluğundan mutlak surette emin olmaları şeklinde tanımlanabilir. “*Mezhep taassubu, hakikati sadece kendi içinde gören kapalı birliktelik, ‘başkasına’ ait olanı tamamen reddeden, evrensel hakikatin ifadesi olan İslam dini yerine, kendi fırkasının hakikatini evrensel doğru varsayan, tabulaştırılan düşünce biçiminin adıdır.*”²

Müslümanlar, Hz. Muhammed hayatta iken dini vb. konularda ihtilafa düştüklerinde Hz. Peygamber’e başvurarak problemlerine çözüm bulurlardı. Hz. Peygamber’in vefatıyla birlikte bazı hadiseler Müslümanlar arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştur.³ Bu olaylar: Kırtas Hadisesi, Usame ordusunun gönderilmesi, Hz. Peygamber’in defin yerinin tespiti, imamet meselesi, zekât vermek istemeyenlerin durumu, Kuran ayetlerinin tespit edilip bir araya getirilmesi ve çoğaltılması, Fedek arazisi, Hz. Ebubekir’in Hz. Ömer’i halifelik için görevlendirmesi, Hz. Osman ile Hz. Ali dönemi ve sonrasında meydana gelen hadiseler şeklinde sıralanabilir. Bu görüş ayrılıkları, İslam ümmeti içinde siyasi ve itikadî mezheplerin doğmasına neden olmuştur.⁴ Bu olaylar neticesinde İslam ümmeti siyasi, itikadî ve

¹ İbn Manzur, Ebu Fazl Muhammed b. Mükrim el-İfriki, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut, 1985, IX/232; Cürcanî, Seyyid Şerif, *et-Te’rifât*, Beyrut, 1980, s.67; Zebîdî, Muhammed Murtaza, *Tâcu’l-Arûs*, Beyrut, I/384; Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, MEB, İst, 1993, II/936; Mustafa Çağrı, “Taassub”, *DİA*, XXXIX, s. 285-286.

² Mehmet Zeki İşcan, “Taassuba Dayalı Din Anlayışı Karşısında Ebu Hanife Örneği”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2004, VIII, S: 20, s. 59-78.

³ Muzaffer Barlak, “İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum Ve Gelişim Merhaleleri”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, XIV, S. 2, 2016, s. 502.

⁴ İslam ümmetinin fırka ve mezhepleşmesine sebep olan hadiseler için bkz. Eş'ari, Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak, *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin*, thk. Neim Hüseyin Zerzûr, Elmektebetü'l Asriyye, Beyrut, 2009, I, s. 21-23; Ebü Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyanü'l-Firkati'n-Naciye Minhum*, thk. Muhammed Fethi en-Nâdî, Kahire, Dârü's-Selâm, 2010, s. 37-56; Şehristani, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed,

fikhî fırka ve gruplara ayrılmıştır. Yaşanan bu tatsız hadiseler geçmişte olduğu gibi günümüzde de halen farklı platformlarda tartışılmaya devam etmektedir. Siyasî arenada yapılan rekabet ve itikadî konulardaki ihtilaflar üzerine yapılan tartışmaların daha sonra iman esasları olarak kabul edilmelerinden dolayı tarihi seyir içerisinde Müslümanların içine düştükleri bölünme ve karışıklıklara değinmek daha anlamlı olacaktır.

Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'de tecrübelerini ortaya koyarak dinin anlaşılma biçimleri olan mezheplere nasıl yaklaşılmaması gerektiğinin ipuçlarını vermiştir. Buna göre; “*Din mensuplarını ve aralarındaki farkları öğrenmek isteyenlerin, mezhepleri ve fırkaları bilmesi gerekir. Mezhepler ve fırkalarla ilgili eser yazarların ve onların görüşlerinden söz eden insanların eksik anlatımlarda bulduklarını, hasmının sözünü anlatırken mugalâtaya saptıklarını, düşmanlarını kötölemek niyetiyle naklettiğinde bilerek yalan söylediklerini, ihtilaf edenlerin görüş ayrılıklarını rivayet ederken doğru hareket etmeyip sözlerine onların delillerini çürütecek ilaveler yaptıklarını gördüm. Hâlbuki bu, ilim sahiplerinin ve doğru ile yanlışı ayırt edebilen kimselerin yöntemi değildir. Bu gördüğüm şeyler beni, tanıtmak istediğim mezhepleri doğru bir şekilde açıklamaya, kısa tutmaya ve uzatıp çoğaltmamaya sevk etti. İnsanlar, peygamberlerinden sonra birçok hususta ayrılığa düştüler. Bu hususlarda birbirilerini sapıklıkla suçladılar, birbirilerinden uzaklaştılar ve bu şekilde birbirilerine zıt fırkalar ve dağınık hizipler haline geldiler. Hâlbuki İslam onları birleştiriyor ve dairesi içine alıyordu.*”⁵ Konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla Eş'ari'nin yukarıda özetleyerek zikrettiği hususları bugün İslam ümmeti için de

el-Milel ve'n-nihal, thk. Muhammed Abdulkadir el-Fadil, Beyrut, Elmektebetü'l-Asriyye, 2011, I, s. 15-26; İsferyini, Ebü'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-din ve temyizü'l-fırkatî'n-nâciye ani'l-fırakî'l-hâlikin*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, Alemu'l-Kutub, 1983, s. 19-22; Mehmet Atalan, “Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, IX, S. 2, s. 55-68; Hüseyin Güneş, “Müslümanlararası Şiddet Karşısında Muhammed b. Hanefiyye'nin Tutumu ve Çözüm Önerileri”, *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri*, Konya, 2016, s. 311-319.

⁵ Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, 2005, s. 27.

söyleyebiliriz. “İslam dünyasında fırka-i naciye anlayışı üzerine bina edilen mezhep algısı çerçevesinde gerek Şiiler gerek Sünniler, mezhepsel aidiyetlerini üst kimlikleri olarak algılamışlar, kitleler hakkındaki kanaatlerini, onların müspet veya menfiliklerini liyakatlere göre değil, bağlı oldukları mezheplere göre ifade etmişlerdir.”⁶ Günümüz İslam dünyasındaki bu durumun nedenleri arasında mezhep, tarikat vs. farklılıklarına bağlı taassubiyeti, farklılıkları farkındalık ve zenginlik olarak görmemeyi, asr-ı saadeti kendi algısına göre dondurarak bugüne taşıma gayretini, farklı tür algı ve inanç biçimi zenginliğini yok etme çabasını, donukluğu tavır olarak benimsemeyi, coğrafyanın büyümesi neticesinde farklı kültür havzalarının tesiri altında yetişen kişilerin din anlayışının farklı olmasını, kültür seviyeleri, algı düzeyleri, siyaset ve tarihi geçmişe dayanan iktidar mücadelelerini, yanlış tarihi algıların günümüzdeki olumsuz tesirini ve modern İslami hareketlerin özgünlük ve derinlikten yoksun olmalarını sayabiliriz.⁷

Bu farklılıkların zorunlu sonucu olarak Müslümanlar kendilerini, geçmişten günümüze meşgul edecek mezhep-cemaat-tarikat kavgasının içinde bulmuşlardır. İslam öncesi şiddetin kaynağı olan kan davaları ve kabile savaşları, Hz. Peygamber’in vefatıyla yeniden hayat bulmuş, bu kez taassuba bağlı mezhep savaşları şeklinde meydana gelmiştir.⁸ Günümüzde ise Müslümanlar arasında taassuba bağlı mezhep, cemaat, tarikat çatışmaları, etnik ve dini aidiyetler biçiminde dinî motifli şiddete dönüşerek vuku bulmaktadır. Müslümanlar öteki kavramını İslam milleti içinde mezhepsel kaygılara bağlı kalarak, ön yargılı bir şekilde kullanmış, öteki saydığı din kardeşinin düşüncelerini sahih-fâsit, hak-batıl, ehl-i hakk-ehl-i bidat ikilemelerinde konumlandırmıştır.

⁶ Cemil Hakyemez, “Ehl-i Sünnet’in Şiilik Algısı ve Temel İlkeleri”, *Orta-doğu’nun Geleceği Açısından Şii-Sünni İlişkileri*, Çorum, 2014, s. 106.

⁷ Mezhepsel gerilimin temel nedenleri için bkz. Cemil Hakyemez, “Sünni Şii İlişkilerinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*, İstanbul, 2016, s. 102-112.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Muharrem Akoğlu, “Hâriciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 2000, S. 9, s. 510-517, 522; Adem Apak, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004, s. 51-55, 237-259.

Dini anlama ve yorum farklılığına bağlı olarak teşekkül eden hizipleşme ve fırkalaşmaların neticesinde İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü koşullar ve mevcut mezhep taassubu, günümüz ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak tarihi yeniden okumamızı ve mezheplerin nasıl ortaya çıktığını iyi bilmemizi gerekli kılmıştır. Müslümanlar arasındaki huzurun inşa edilmesi, öncelikli olarak Şiilik ve Sünnilik vb. fırkaların ne olduklarının bilimsel çalışmalara konu edilmesi ve tarih boyunca var olan yanlış mezhep algılarının değiştirilmesiyle mümkündür.⁹ Tarihi bir gerçekliktir ki daha güçlü ve kalıcı bir İslam birliği inşa edebilmek için gereken enerji, Müslümanların birbirleriyle yaptıkları anlamsız mezhepsel kavga, çekişme, çatışma ve sürtüşme sonucunda yok olup tükenmeye yüz tutmuştur.¹⁰ Günümüz İslam coğrafyasında cereyan eden mezhep savaşları Müslümanların yeniden ümmet olma bilincini kurma umudunu karartmaya devam etmektedir.

Mezheplerin veya fırkaların siyasi çekişmeler ve itikadi tartışmalardan kaynaklanan görüş ayrılıkları, zaman içinde mezhep görüşünü İslam'ın bizzat kendisi olarak düşünme ve bu çerçevede mezhep görüşünü tartışılmaz doğru kabul etme sonucunu doğurmuştur. Artık mezhebi kanaatler yanlışlanamaz skolastik doğrular olarak düşünülmüştür.¹¹ Kendi görüşlerinin doğru olduğunu kabul eden mezhep kurucuları veya mezhep taraftarları zaman içinde kendi doğrularının koyu bir mutaassıbı haline gelmişlerdir. Bu sığ düşüncenin neticesinde İslami gruplar ifrat ve tefrit derecesinde karşıt mezhep ve bu mezheplere bağlı olarak teşekkül eden düşünceleri yok saymaya ve birbirlerini küfürle itham etmeye varacak seviyeye gelmiştir. İslam'ın ilk dönemlerinde yaşanan hizipçi vakalar ve bunlara bağlı olarak şekillenen siyasi ve itikadi doktrinlerin, dinin ya da imanın bir rüknü olarak değerlendirilmesinin yanlışlığı gözden uzak tutulmamalıdır. Geçmişte yaşanan acı tecrübelerin birer meyvesi olan siyasi ve itikadi

⁹ Geçmişten günümüze Sünni-Şii ilişkileri için bkz. Cemil Hakyemez, agm. s. 89-102.

¹⁰ Cevad Meşkür, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez, s.7.

¹¹ Muzaffer Barlak, *Husün-Kubuh İyilik ve Kötülüğün Kaynağı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 15.

ekoller, günümüz Müslümanlarının içinde bulunduğu buhranlı gidişe engel olmayacak ve bir çıkış yolu sağlayamayacaktır.

Günümüzde Afganistan, Suriye, Libya, Mısır, Tunus, Irak, Bahreyn, Yemen, Pakistan, Çeçenistan, Lübnan, Ürdün vb. ülkelerde Müslümanlar birbirlerinin kanlarını Allah adına akıtmakta ve birçok İslam ülkesi tahrip edilmektedir. Osmanlı devletinin yıkılmasından sonra etnik ve mezhepsel farklılıklar dikkate alınarak sınırları çizilmiş devletlerin birbirleriyle ilişkilerini dini figürler üzerinden sağlıklı bir şekilde sürdürmeleri beklenirken pratikte bütün bu devletler arasında bazen gizli bazen açıktan siyasi çekişmelere her an şahit olunmaktadır. Bu bağlamda şu an gerçekleşenin aksine Müslümanların Allah ve Resulü'nün buyurduğu ölçüde buluşarak *"İslam Ortak Paydasında Bir Arada Yaşama Kültürü"*nü inşa etmeleri gerekir. Biz de Müslümanların İslam'ın ilk dönemlerdeki kurucu ilkeleri olan Kur'an ve sünneti temel alarak parçalanmış İslam dünyasını ihya edip birleştirecek çözüme doğru bir yol ve yöntem önermeye çalışacağız.

1-Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Birlik-Berberlik

Müslümanlar olarak bütün meselelerimizde Kur'an-ı Kerim ve sünnete başvurmamız gerektiği gibi mezhep taassubu konusunda da bu kaynaklara yönelmemiz en uygun yöntem olacaktır. Aşağıdaki ayetlerde Allah (cc) Müslümanların birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını; fırka veya gruplara ayrılmamalarını, birbirlerine karşı merhametli, koruyucu, affedici olmalarını, birbirlerine karşı saygı ve sevgi içinde hareket etmelerini emretmektedir. Bu çerçevede birbirini ötekileştirerek ve yok sayarak dağılmış bir biçimde varlığını devam ettiren günümüz Müslümanlarına ibret almaları için örnekler vermektedir.

1. *Hep birlikte Allah'ın ipine "Kur'an'a" sınımsız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. (Âli İmrân: 3/103)*

2. *Dinlerini parça parça edip fırkalara, hiziplere bölünenler var ya, senin onlarla hiçbir alakın yoktur. Onların işi Allah'a kalmıştır. Allah onlara, yapıp ettiklerini haber verecektir. (En'âm: 6/159)*

3. *Dinde doğru olun (dini ayakta tutun) ve onda ayrılığa, tefrikaya düşmeyin. (Şûrâ: 42/13)*

4. *Kendilerine açık-seçik kanıtlar geldikten sonra, çekişmeye girip fırkalar halinde parçalananlar gibi olmayın. Böyle olanlar için çok büyük bir azap vardır. (Âli İmrân: 3/105)*

5. *Nihayet milletler, dinleri hususunda, aralarında parçalara bölündüler. Her fırka kendi din ve mezhebine güveniyor, hak olduğuna inanıyor. (Mu'minûn:23/53)*

6. *Allah'a ve Resulü'ne itaat edin, sakın birbirinizle ihtilaf etmeyin, çekişmeyin; sonra korkuya kapılıp zaafa düşersiniz ve kuvvetiniz elden gider. (Enfâl: 8/46)*

7. *Onlara, Allah'ın indirdiğine ve Resul'e gelin denildiği zaman, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz yol bize yeter" derler. (Maide 5/104)*

8. *Yüzleri ateşte çevrildiği gün, "Eyvah bize! Keşke Allah'a itaat etseydik Peygamber'e de itaat etseydik" derler. Ey Rabbimiz! "Biz reislerimize ve büyüklerimize uyduk da onlar bizi yoldan saptırdılar" derler. (Ahzab: 33/ 66-67)*

Yukarıda yer verilen ayetler göz önünde bulundurulduğunda hiç kuşkusuz Allah ve Resulü; Müslümanların, mezhep taassubunun neticesi olarak dinlerini parça parça bölmemelerini, birbirlerine sırt çevirmemelerini, dinlerine sınıksız sarılmalarını, kardeş olmalarını emrederek birbirleriyle ilişkilerinde bir vücudun azaları gibi olmalarını beklemektedir. Örneğin ilk ayette Evs ve Hazrec kabilelerinin İslam öncesi birbirleriyle sürekli çatışma halinde bulunan bir topluluk olduğu, aralarında savaşların eksik olmadığı, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti sonrasında ise onun liderliğinde bu kabilelerin barış ve kardeşlik duyguları içinde birleştikleri anlatılmaktadır. İşte bu birliği oluşturan Ensar ve onların kardeş olarak gördükleri Muhacirlerin yekvücut olmaları neticesinde, Müslümanlar birlik olmanın gücü ile kısa sürede geniş bir coğrafyayı fethetmişlerdir. Bu tablo dinin etnik kökene dayalı düşmanlıkları bertaraf için toplumun en temel unsuru olduğunu göstermektedir. Aynı ayetlerin devamında ise Medine toplumunun yapısını

oluşturan diğer etnik/dinî bir gruptan söz edilmektedir ki, o da Yahudilerdir. Bunlar mezhep taraftarlığının, dindeki tefrikanın kötü örnekleri olarak sunulmaktadır. Onlar gerek kendi içlerindeki anlaşmazlıkları, gerekse Hz. Peygamberle yaptıkları anlaşmalara muhalefet edip toplum içinde tefrika çıkarmaları nedeniyle; İslam'ın gücü karşısında tutunamamışlar, dağılıp gitmişlerdir. Diğer ayetlerde de dinde ayrılığa düşmenin çirkinliği yanında, mezhep taassubuna düşme ve kendi mezhebini beğenip onunla yetinme, hak ve hakikati tahkik teşebbüsünden yoksun, gözleri kapalı bir şekilde kendi din ve mezhebiyle övünme gibi tutumlar tenkit edilmektedir. Bu tür ayrılıkların sebep olacağı en önemli tahribat ise, Müslümanların birlik ve bütünlüğünün yok olup güç kaybı yaşamaları ve kendilerine yönelik saldırılar karşısında yenik düşmeleri olacaktır. *“Kur'an dinde aşırıya kaçmayı yasaklayan, ihtilafa düşmeye ve ayrışmaya karşı sakındıran ve Allah'ın ipine topluca sarılmayı, önceki dini toplulukların dinde tefrikaya düştüklerini ve her birinin kendisini hak/doğru, diğerlerini yanlış/sapkın saydığını, aslında her ikisinin de hakikat ve doğruluk iddialarının kuru birer zan ve yanlış olduğunu buyuran bir söylem ile mezhep taassubuna karşı Müslümanları uyarmaktadır.”*¹²

Tarihsel süreç içerisinde siyasi ve itikadî fırkaların ihtilaflarından kaynaklanan oluşumların, “Kur'an-ı Kerim ve sünneti merkeze almaları gerekirken kendi görüşlerinden yola çıkarak, gerçek bağlamlarından koparılan ayet ve hadisler kendi görüşlerini meşrulaştırmada araç olarak kullanılmıştır.¹³ Buna bağlı olarak cihat¹⁴, kıtal, biat, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker, şehit, mümin, kâfir, şirk, tevhid vb. kavramlar gerçek anlamlarından koparılarak bunlara ideolojik mezhebî anlamlar verilerek bağlam ve kavram kargaşası oluşturulmaktadır. Mezhepsel taassubun en önemli sebeplerinden biri ilahi buyrukların pratikte uygulanırken ortaya çıkan değerlendirme farklılıklarıdır. Değerlendirmelerden bazısını doğru olarak kabul etmek ve bu fikirleri, çevresindeki insanlara istibdatla kabul ettirmek çabası

¹² Mehmet Evkuran, “Çağdaş İslam Düşüncesinde “Mezhep” Krizi: Mezheplerin Dinsel/Teolojik Meşruiyeti ve Sosyolojik Anlamı Üzerine”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2015, XIII, S. 2, s. 617-618.

¹³ Bağlamlarından koparılan hadis örnekleri için bkz. Nurullah Agitoğlu, *Hadis ve Bağlam*, İstanbul, 2015, s. 318-321; 261-262; 354-356.

¹⁴ İslam'da cihat kavramı ve şiddet ile ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Omar, A. Rashied, “İslâm ve Şiddet”, çev: Yusuf Gökalp, *Dinî Araştırmalar*, 2004, VII, S. 20, s. 357-360.

insanları taassuba sürükler. Gerçek gayesi insanları birlik, beraberlik içinde bir arada tutmak olan İslam, bu amacından sapmış bir yapı olarak karşımıza çıkar. Diğer bir husus ayet ve hadisler kendi tutarlığı ve gerçek gayesi dikkate alınmadan, parçacı bir bakış açısıyla ele alındığında kötü niyetli kimselerin elinde şiddet, terör ve karmaşanın bir aracı olarak kullanılabilmektedir.¹⁵ Daha açık bir deyişle Müslüman gruplar, görüşlerini doğru ve kaynak kabul etmek suretiyle Kur'an-ı Kerim ve hadislere yönelerek kendi düşüncelerine Kur'an'dan deliller bulmaya çabalamışlardır.¹⁶ Mezhep ve cemaat liderleri Ayet ve hadisleri zihinlerindeki mezhebi düşüncelere bağlılık içinde gerçek bağlamından uzak kalarak yorumlamışlardır. Bu süreçte kendi düşünceleri için Kur'an-ı Kerim sadece bir araç olarak kalmıştır. Müslümanlar amaç ile araç arasındaki ayrılığı göz ardı etmişlerdir.¹⁷

Aşağıda zikredilen hadislerde de Hz. Peygamber Müslümanların tefrikaya düşmemelerini, birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını biz Müslümanlara tebliğ etmiştir.

1. *İmam Malik'e ulaştığına göre, Hz. Peygamber şunu söylemiştir: Size iki şey bırakıyorum. Bunlara uyduğunuz müddetçe asla dalalete*

¹⁵ Halil İbrahim Bulut, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2009, 11: 51.

¹⁶ "Kur'an'ın dışında hiçbir bilgiye ve bilgi kaynağına Kur'an'la eşdeğer bir muamele yapılamayacağını; bize her zaman doğruyu gösterecek olan aklın vahiyle iş birliği yaptığı zaman, bize doğru olanı yapma imkânı sağlayacağını bilmek gerekmektedir." Hasan Onat, "Mezheplerin Stratejik Boyutu ve Mezhep Çatışması", *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015, s. 414.

¹⁷ "Mezhebi, kelami, tasavvufi, fıkhi ve felsefi yaklaşımlar Kur'an'ın anlamı adı altında kendi metafiziksel üst anlatılarını oluşturur. Kutsal metinlerin veya din dilinin insanları yönlendirme gücü her zaman kolayca bu gücün şiddete dönüştürülme potansiyeline sahiptir. Yorumlar kutsal metnin sahil anlamı adı altında kendi stratejilerini meşrulaştırdıklarında aynı zamanda kutsal metnin toplum üzerindeki muharrik gücünü kendi stratejilerine uygun düşecek tarzda siyasi bir şiddet fenomenine dönüştürebilmektedirler. Kutsal metin insanları bir kez harekete geçirmeye başladığında, toplum nezdinde belirginleşen bir güce de sahip olmaya başlar. İslam tarihinde Muaviye ordusunun mızrakların ucuna Kur'an sayfalarını takması, Haricilerin "Hüküm Allah'a aittir" sloganı öncelikle, Kur'an'ın toplum nezdindeki muharrik gücünü simgeleyen siyasi bir olaydır." Geniş bilgi için bkz. Burhanettin Tatar, "Formasyon-Deformasyon-Transformasyon Diyalektiği Olarak Şiddet Bağlamında Din Dili", *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015, s. 371-378.

*düşmeyeceksiniz: Allah'ın Kitabı ve Resûlü'nün sünneti. Muvatta, Ka-
der 3, (2, 899)*

2. *Birbirinize sırt çevirmeyiniz. Birbirinize kin tutmayınız. Birbiri-
nizi kıskanmayınız. Birbirinizle dostluğunuzu kesmeyiniz. Ey Allah'ın
kulları kardeş olunuz. (Buhari, Edeb, 58)*

3. *Mü'minler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbir-
lerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu
zaman, diğer uzvular da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa
tutulurlar. (Buharî, Edeb, 27)*

4. *Mü'min ile mü'min (birbirine karşı) duvar gibidir, birbirini sim-
sıkı tutarlar buyurdu da bunu söylerken parmaklarını birbirine geçirip
sımsıkı kilitledi. (Buharî, Edeb, 36)*

Mutaassıp bir yaklaşımın, bir inancı körü körüne kabul edip baş-
kasına dayatma ve başkalarının inanç ve düşüncelerini aşağılayıp
baskı yoluyla yok etmeye çalışma gibi sonuçlar doğurduğu dikkate
alınırsa; hadislerdeki hilm, teenni, sabır, sekinet vb. kavramlara ya-
pılan vurgularla Hz. Peygamber'in, cahiliye geleneğinde önemli yeri
olan taassup ruhunu¹⁸ yıkmayı ve yerine hoşgörülü bir anlayış koy-
mayı amaçladığı sonucu çıkmaktadır.¹⁹ Kur'an-ı Kerim ve Hz. Pey-
gamber'in ayakları altına aldığı ırkçılığa dayalı kabile taassubu, Pey-
gamberin vefatından kısa bir süre sonra yerini dini bir hüviyet ka-
zanmış mezhep taassubuna bırakmıştır. Yukarıda aktarılan ayet ve
hadisler göz önünde bulundurulduğunda İslam'ın bütün insanların
düşünce ve inanç özgürlüklerini güvence altına aldığı anlaşılır. “*O
dağınık ve paramparça bir halde yaşamış olan insanlığı ve Arap yarımadasını bir
ve beraber hareket etmeleri için gayret etmiş, hayatının bütün safhalarında göster-*

¹⁸ Cahiliyye dönemi kabile asabiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Muharrem
Akoğlu, *Cahiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerinin Doğuşuna Etkisi*,
Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Kayseri, 1995, s. 47-49; Murat Er-
gin, *Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü*, Yayın-
lanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 2000.

¹⁹ Mustafa Çağrı, “Taassub”, *DİA*, XXXIX, s. 285-286.

diği gibi hadislerinde de Müslümanlar arasındaki ayrılık ve tefrikayı kınamış, Müslümanların bir ve beraber olmalarını teşvik etmiştir.”²⁰ Kısaca söylemek gerekirse Allah ve Resulü Müslümanların, mezhep taassubunun neticesi olarak dinlerini parça parça bölmemelerini, dinlerine sımsıkı sarılmalarını, kardeş olmalarını ve birbirlerine sırt çevirmemelerini emrederek birbirleriyle olan ilişkilerinde bir vücudun azaları gibi olmalarını emretmektedir. Nihayetinde yukarıdaki ayet ve hadislerde mezhepleşme ve mezhep taassubunun İslam toplumunda yol açabileceği tahribata karşı da Müslümanlar, uyarılmaktadır.

2-Mezhep-Cemaat Taassubunu Aşmak İçin Çözüm Önerileri

Müslüman akademisyen ve ilahiyatçıların toplumsal sorunlar karşısında duyarlı olarak İslam dünyasının temel problemlerini, fikri çözüm önerilerini yeniden analiz etmesi gerekmektedir. Bu kapsamda bu çalışmada ele aldığımız İslam toplumundaki taassup problemine karşı çözüm önerilerimizi şu şekilde ifade etmemiz mümkündür:

1-11 Eylül saldırılarından sonra uluslararası arenada özellikle Batı dünyası tarafından Müslümanlara dönük olarak oluşturulmaya çalışılan islamofobi kavramının zararlarını göz önünde bulundurarak; insanlara Hz. Peygamber’in kendi din kardeşleriyle birlikte yaşamak bir yana Yahudi ve Hristiyanlarla dahi sosyal, siyasi ve iktisadi alanlarda ortak bir süreç içerisinde beraber yaşayarak günümüz insanına en güzel model olduğu anlatılmalıdır.²¹ Dolayısıyla “*Yanlış anlaşılan din; taassup, bağnazlık ve hayatın zorlaştırılması gibi olumsuz sonuçlar doğurarak, hem insanları sıkıntıya sokmakta, hem de onları dinden soğutarak dine zarar vermektedir. Dinin yanlış anlaşılması, zorlaştırılması, din taassubu ve din baskısı gibi, din adına ser-*

²⁰ Mehmet Sait Uzundağ, “Kütüb-i Sitte’de Cemaat ve Tefrika Konusundaki Bazı Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Şanlıurfa Uluslararası X. Kutlu Doğum Sempozyumu “Hz. Peygamber, Tevhid ve Vahdet”* 2016, s. 97.

²¹ “İslam ve Öteki” kavramı bağlamında birlikte yaşama kültürü hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Aydın, “Dini Referanslı Şiddeti Engellemenin Yolu: Çoğulcu Din Algısı”, *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015, s. 627-643.

*gilenen olumsuz davranışların dine verdiği zarar, dine karşı mücadelelerin ona verdiği zarardan daha büyüktür. Tarih göstermiştir ki insanları dinden soğutmanın en başarılı yolu din baskısı, en başarısız yolu ise dine baskıdır.*²² Müslümanların kendi içinde birlik olması yanında çok kültürlülük ve birlikte yaşama hususunda Hz. Peygamber'in Medine Devleti uygulaması ve daha yakın dönemde Osmanlı Devleti örneği verilebilir. Cami, havra ve kilisenin aynı anda açık olmadığı bir yerde, Hz. Peygamber'in Medine vesikasında kurduğu toplumsal birlik ifadesinin yeniden tezahürü mümkün değildir.

2-Günümüz Müslüman coğrafyası, kendi aralarındaki ayrılıkları ve farklılıkları ayrışma sebebi olarak görmeden, önyargılardan uzak, "beni olduğum gibi kabul et" düşüncesine binaen birbirlerini ötekileştirmeden, İslam'ı özgürlük, demokrasi ve insan hakları üzerinden yeniden okuyarak "İslam Ortak Paydası ve Birlikte Yaşama Kültürü"nü benimsemelidir. Ülkemiz açısından düşündüğümüzde, özellikle Alevi-Sünnî merkezli bir kutuplaşma geçmişte yaratılmaya çalışıldığı gibi günümüzde de benzer senaryolar farklı yapılar tarafından stratejik bir plan olarak gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla Alevi ve Sünnîliğin tarihsel geçmişleri anlatılarak tarafların birbirlerini tanımalarına yardımcı olmak asli bir görev olmalıdır. Alevi-Sünnî örneklemesi günümüzde Şii-Sünnî boyutu kazanmıştır. Bu konuda iki hususa dikkat çekilebilir. Bu farklılıklar aslında zenginliktir; fakat taraftarlar birbirlerini yeterince tanımamaktadırlar. Her iki toplum da dış kaynaklı ayrıştırma ve ötekileştirmelere tabi tutulmaktadır.

3-Müminler, İslam dininin sunduğu "Müslümanlar Kardeşir" ve "Müslümanlar Tek Ümmettir" düsturunun getirdiği manevi kardeşliğin gereklerini hatırlayarak birbirlerine karşı saygı ve sevgi esasınca yaklaşmalı; birlik, beraberlik ve dayanışma içinde yaşamayı öğrenmeli ve birbirlerini olduğu gibi kabul etmelidirler. Şu hususu da asla unutmamak gerekir ki; "Mü'minler kardeşir" gibi ilke veya sloganlar soyuttur ve çoğu zaman ayet dahi olsa belli bir seviyeye kadar anlam ifade etmektedir. Dolayısıyla kardeşliğin anlam boyutları olan somutlaşmış davranış ve değerleri bir pratik olarak yaygınlaştırmak gerekir.

²² Halil İbrahim Bulut, agm., s. 52.

İnsanlar inanç ve davaları için yaşar ancak hayat alışkanlıklara göre şekillenir.

4-Günümüz Müslüman dünyası hangi mezhep, fırka, grup, cemaat ve görüşten olursa olsun, karşılaştığı problemlere ancak geçmişte yaşanan hadiselerden ders alarak ve aynı hataları tekrar etmeden ferasetle çözüm üretebilir ve müreffeh bir toplum ancak böyle inşa edilebilir. Hz. Peygamber, dünyaya yön veren İslam birliği inşasında takınılması gereken tutum ve davranışları kendi yaşamında göstererek, dağınık halde bulunan biz Müslümanlara örnek bir model olmuştur. Bunun yolu ise Kur'an ve İslam ortak paydasında Müslümanların, Kur'an'ın ve Peygamberin kurucu temel ilkelerine yönelerek birleşmesinden geçmektedir.²³ Bu tecdidin, mezhebi vurgu yerine, "İslam'ı Müslümanların Ortak Yaşama Paydası" haline getirerek yapılması daha anlamlı olacaktır. Birlik vurgusu farklılıkların sunduğu farkındalık zenginliğini kısıtlayan bir set haline de dönüşmemelidir. Zira kabaca selefi akımların tasfiyeci ortak dili, tek rol model üzerinden farklılıkları dışlamaktadır. Hâlbuki kesretteki vahdeti yakalamak gerekir. Zira kesret yani farklılık hem sünnetullahın işleyişi hem de insani bir olgudur.

5-Günümüz İslam dünyasında ortak bir birliğin kurulabilmesi için Müslümanların menfaat, taklitçilik, önyargı, cehalet, düşünsel bir hastalık olan mezhebî taassup, kavmiyetçilik, intikam, savaş, çatışma, çifte standart, tekebbür, baskı, tahakküm gibi virüs ve prangalardan derhal kurtularak kendi İslami benliğine dönmesi gerekir. Bu bağlamda İslam birliğinin yeniden inşa edilebilmesi için dinin anlaşılma biçimleri olan mezheplerin ve mezhep taassubunun İslam'ın önüne geçmemesi, atılması gereken ilk adımdır. Mezhep kavramı günlük hayatta farklı şekillerde kullanılarak anlam kargaşasına sebep olabilmektedir. "Örneğin "Mezhep" kavramı dinin yerine; "mezhepsizlik" kavramı dinsizlik yerine kullanılabilir. Bilinçli ya da bilinçsiz olarak mezhep kavramlarının "din" yerine kullanılması,

²³ Geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, "Mezheplerin Stratejik Boyutu ve Mezhep Çatışması", *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015, s. 411; Cemil Hakyemez, "Sünni Şii İlişkilerinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*, İstanbul, 2016, s. 112-113.

“din”in paradigma işlevinin mezheplere yüklenmesi anlamına gelmektedir. Mezhebin beşerî bir oluşum olduğunun dile getirilmesi, ya da “mezhepler üstü yaklaşım”dan söz edilmesi ya doğrudan mezhepleri inkâr etmek ya da dinsizliğe kapı aralamak olarak değerlendirilebilmektedir.²⁴ Allah ve peygamberlerin inanç unsurları olarak telakki edildiği İslam anlayışında, mezhep imamları ve mezhebi fikirlerin kutsal olarak konumlandırılması yanlıştır. Mezheplerin, beşerî oluşumlar olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Nitekim Hasan Onat hocamız “Mezhepler, din değil; dinin anlaşılma biçimleridir. Hz. Muhammed’in sağlığında herhangi bir mezhep ya da tarikat yoktu. Mezhepler, din anlayışındaki farklılaşmaların kurumlaşması sonucu ortaya çıkan beşerî oluşumlardır. Adı ne olursa olsun, herhangi bir mezhebin İslam’la özdeşleştirilmesi veya mutlaklaştırılması mümkün değildir. Din ne şekilde olursa olsun bir tür siyasal ideolojiye indirgendiği zaman birleştirici olma vasfını kaybetmeye başlamaktadır. Din-birey, din-toplum, din-siyaset din-devlet ilişkisini teorik açıdan rasyonel bir zemine oturtmak; demokrasi insan hakları gibi yüksek evrensel değerlerle barışmak ve dini siyasetin meşrulaştırıcı bir aracı olmaktan çıkarmak gerekir”²⁵ diyerek mezhepler konusunda takınılması gereken tavır hususunda önemli bilgiler vermektedir. Dini, siyasi, içtimai ve iktisadi sebeplerden kaynaklanan mezheplerin, dini kisveye bürünmüş, kalabalıkları peşinden sürükleyen sosyal yapılar olduğu bilinmelidir. Şeriat, mezhep ve tarikatın üçünün de yol anlamında olması, hakikati/en doğruyu aramayı ifade eder. Bunlar arasındaki farklılıklar çoğu zaman tartışma gibi gözükse de genellikle çatışmadır ve arka planında ya siyasi saikler yahut sathilik bulunmaktadır. Aksi takdirde günümüzde ve gelecekte mezhep taassubu fitnesinin Müslümanları büyük bir felakete sürüklediğini müşahede etmek zorunda kalırız.

6-Günümüz Müslümanlarının siyasi, içtimai, dini ve ekonomik alanlarda evrensel düşünüp İslam kardeşliğinin yeniden kurulması

²⁴ Onat, “Mezheplerin Stratejik Boyutu ve Mezhep Çatışması”, *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015, s. 411- 415.

²⁵ Onat, “İran Devrimi’nin Mezhebi Yansımaları ve Takrib Çalışmaları”, *Orta-doğu’nun Geleceği Açısından Şii-Sünni İlişkileri*, s. 159.

adına uygulanması gereken projeleri; nebevi metotta olduğu gibi yerel olarak uygulamaları gerekir. Problemlerin çözümünde tündengelemci değil tümevarımcı yöntemi esas almak; tabandan tavana bir islah hareketi başlatmak gerekir.

7-Müslümanlar birbirleriyle istişare ve müzakere ederek birbirilerine karşı müsamahakâr, şefkatli, merhametli, barışçıl, hoşgörülü davranmalı; diyalog kurarak, dayanışma ve adalet içinde, problemlere ortak çözüm üretme yoluna gitmelidirler. Şiddete ve silaha başvurarak çözüm asla aranmamalıdır. İslamî hareket liderlerinin günümüzde silah veya kılıçla objektiflere poz verdiği bir dönemde sulh veya barış dili en etkili yöntem olmalıdır. Üzülerek ifade etmek gerekir ki çağımızda İslam denilince terör, Müslüman denilince şiddet, şiddet denilince Müslüman'ın akla geldiği bir algı, bilerek veya bilmeden oluşturulmaktadır.

8-Unutulmamalıdır ki geçmişte veya günümüzde cereyan eden tepkisel-kabilevi zihniyetin sonucu olan mezhep savaşları aslında mezhep kavgası değil siyasi ve ekonomik sebeplere dayalı stratejik kavgalardır.²⁶ *“Dinî ve mezhebî söylemler, ayaklanmalarda etkili olan bir taraftar grubun oluşturulmasında araç olarak kullanılmış, katılan zümreler bu şekilde motive edilmiştir. Ortaya çıkan hadiselerle baktığımızda başlangıç aşamasını dinî ve mezhebî söylemlerin oluşturmasına karşın sonraki süreçte siyasi hareketlere dönüştükleri görülmüştür.”*²⁷ Müslümanların din ile siyaset arasındaki çizginin farkına varmaları; *“din ayrı, siyaset ayrıdır”* düşüncesine sahip olmaları elzemdir. Dini akımlar, siyaset eliyle; siyaset, dini akımlar vasıtasıyla meşrutiyet ka-

²⁶ “İslam dünyasındaki mevcut çatışmaların temelinde iktidar kavgalarının yatığını; her çatışmanın din ile meşrulaştırılmak istendiğini, çoğu yerde din dili ve siyaset dilinin örtüştüğünü; mezheplerin hem çatışmayı kolaylaştırdığını hem de tekfir mekanizmasının işlevsel olmasını sağladığını göstermektedir. Oysa İslam siyasi meseleleri insana bırakmıştır. Halifeliğin dini bir kurumu olmadığı iyi anlaşıldığı ve siyasetin beşeri bir sorumluluk olduğu bilinci gelişirse, devletin dininin de sadece ve sadece adalet olması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.” Hasan Onat, “Mezheplerin Stratejik Boyutu ve Mezhep Çatışması”, *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015, s. 419.

²⁷ Ümit Erkan, “Din ve Şiddet Bağlamında Osmanlı-Kızılbaş (Alevi) İlişkileri”, *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015, s. 481.

zanmaya çalışmaktadır. Demokrasi kültürünün Müslümanların arasında yaygınlaşması onların farklı düşüncelere sahip insanlara karşı saygı ve sevgi temelli sosyal ilişkiler kurmasına yardımcı olacaktır. Müslümanların toplumsal tabandaki mutabakatı İslam ümmeti ülküsü altında birleşmeyle sağlanabilir. Bu bağlamda Müslümanlara din ve mezhep algısı veya mezheplerin din olarak görülmesinin yanlışlığı anlatılmalıdır. Nihayetinde Müslümanlar zihinlerinde bulunan mezhep taassubu virüsünden bir an önce kurtulmalıdır. Hz. Peygamber'in hayatında Şiilik ve Sünnilik gibi kavramlar katiyen yoktur. *"İtikadî ihtilafların siyasî çatışmalara dönüşmesine fırsat verilmemelidir. Çünkü çatışma, her iki kesimin konumunu güçlendirmeyecek, aksine zayıflatacak ve düşmanlıkların daimleşmesini sağlayacaktır."*²⁸

9-İslam dünyası olarak Herhangi bir ülkede mezhep taassubuna bağlı olarak mezhep savaşları cereyan ederse bu tip mezhebî gerilimleri görüldükleri yerde etkisizleştirmeye çalışmak gerekir. Bu, beraberinde mezhebî ve etnik duyguların uyandırılmasının, kışkırtılmasının nihayetinde kutuplaşan, çözülen, ayrıştırılan bir toplumun değil; birleşen, birlik olan bir toplumun meydana getirilerek bölgesel istikrarın sağlanmasına yardımcı olur. Burada mesleyi çözüme kavuşturacak acil eylem planlarının devreye girmesi gerekmektedir.

10-Son zamanlara kadar kendi iç problemlerimizi Batılı bilim adamlarının çalışmaları aracılığıyla öğrenmeye çalıştık. Özellikle bugünlerde Ortadoğu'da meydana gelen mezhebî çatışmalar analiz edilirken mevcut durum, yabancı akademisyen veya gazetecilerin vermiş olduğu bilgilerden yola çıkılarak incelenmektedir. Bu çalışmalar ya taraflı olmakta ya da doğruluğundan şüphe edilen bilgiler içermektedir. Zira bu mihraklar kendi zihinlerindeki bakış açılarıyla İslam'ı ve Müslümanları indirgemeci bir tutum benimseyerek kaleme almaktadırlar. İslam dünyasında yaşanan gerilimlerin genelde din, özelde ise mezheplerle ilgili bilgi boşluğundan kaynaklandığı görülmektedir. Bu çıkmazdan kurtulmanın yolu, var olan birikimleri bir araya getirmek, eksikleri görmek ve gidermek, üniversitelerde veya üniversite dışında

²⁸ Mustafa Ekinci, "Vahdet Çalışmaları Çerçevesinde Tarih Boyunca Sünnî-Şii İttifakı Teşebbüsleri", *Şanlıurfa Uluslararası X. Kutlu Doğum Sempozyumu "Hz. Peygamber, Tevhid ve Vahdet"*, 2016, s. 118.

araştırma merkezleri kurmak suretiyle bu eksiklikleri bilimsel projeler, ilmi toplantılar düzenleyerek aşmak olacaktır. Bu bağlamda ülkemiz genelinde düşünüldüğünde ilköğretim, ortaöğretim, imam hatip okullarında, diyanet işleri başkanlığının hizmetlerinde İslam mezhepleri ve Alevilik konusunda sağlıklı bilgiye ve bu bilginin eğitimini almış olan eğitmenlere ihtiyaç olduğu söylenebilir. Aynı şekilde İslam dünyasında mezhepler arasındaki çatışmaların köklerini açığa çıkaracak, çözüm önerileri sunacak ve İslam ortak paydasının kazandırılmasına yardımcı olacak yüksek lisans ve doktora tezlerinin yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Dinin anlaşılma, algılanma ve yaşanma biçimleri olan mezheplerin bizim tadımız, tuzumuz, rengimiz ve çeşitliliğimiz olduğu bilinci içinde siyasi ve itikadi mezheplerin kendi kaynaklarına inilerek dünü ve bugünü karşılaştırmalı bir biçimde incelenmelidir.

11-Mezhep taassubu içinde olmamak başka bir şey, mezhepsizlik başka bir şeydir. Müslümanlar herhangi bir gruba bağlı olmak ile grup bağımlısı olmak arasındaki farkı bilerek hareket etmelidir. İkisi arasındaki farkı göz önünde bulundurmak gerekir. Din eğitimi veren akademisyen ve öğretmenler muhataplarına bu ikisi arasındaki farkı anlatmakta zorlanmaktadırlar. Dolayısıyla Allah'a kul olan Müslümanlar yetiştirmek gerekir, kula kul olan Müslümanlar değil. Cemaat, tarikat, mezhep milliyetçiliği yerine ümmet milliyetçiliği bilincini ilk sırada tutan İslam toplumu yetiştirilmelidir.

12-Günümüz İslam coğrafyasında yaşanan hadiseler değerlendirildiğinde Müslümanların etnik ve mezhebi hususiyetleri sahiplenecek varlık mücadelesi verdiklerini görmekteyiz. Burada *"İslam dünyasında özellikle son iki asırdır yaşananlar, Müslümanları ciddi bir kimlik krizinin içine itmiştir. Bu kriz etnik ve dinsel aidiyetler üzerinden zihinsel ve duygusal ayrıştırmaya ve çatışmaya dönüşmektedir. Arap dünyasında yaşananların temelinde kimlik arayışının yattığını söyleyebiliriz. Son iki yüzyıla damgasını vuran sömürge ortamı, İslam'ın bir tür kurtuluş ideolojisine indirgenmesine ve dinin anlam ve özgürlük üzerinden değil, siyasi egemenlik üzerinden okunmasına yol açmıştır. Müslümanların önemli bir kısmı, her şeyin siyasi egemenlik olduğunu,*

din ve siyasetin birbirinden ayrılmayacağını düşünmektedirler. Siyaset doğası gereği ayrıştırır. Din dili siyasetin ayrıştırıcı dili ile bütünleşince Müslümanlar İslam ortak paydasından iyice uzaklaşmaya başlamışlardır. Böylece özünde birleştirici olan din ayrıştırmaya başlamış ve ayrılıkçı duruşlara meşruiyet kazandırır hale gelmiştir.”²⁹ Bu minvalde Müslümanlar cemaat veya siyasi mensubiyet üzerinden iletişim yerine İslami iletişimin önündeki engelleri ortadan kaldırmaya yönelik önlemler almak zorundadır. Dolayısıyla Müslüman dini cemaat ve gruplar birbirlerini ön yargıdan, tümünden reddetmeci tutum ve davranıştan, çatışmadan, taassuptan uzak bir şekilde dinleyerek vahdet noktasında iletişim kurma çabası içinde olmalıdır. İnsani olmanın gereğince uzlaşarak, iletişim kurmanın fayda getireceğini düşünerek ve birbirleriyle uygun din dilini kullanarak iletişim kanallarını açık tutmalı; samimi ilişkiler içerisinde olmalıdır.

13-İman-amel ayrımı konusunda selefi/vehhabî/harici zihniyetin “Ameli Tevhid ilkesi sebebiyle farklı mezhep veya meşreplere mensup olan Müslümanlar kâfir olarak görülmüş, bundan dolayı hakikat tekelciliği yapılmış veya Müslümanlar arasında bölücülük ve tefrika çıkarılmıştır.”³⁰ “İslam dünyasında, mezhep çatışmasının önüne geçebilmek için, mezhep farklılıklarından dolayı hiç kimsenin tekfir edilemeyeceğinin,³¹ adı ne olursa olsun hiçbir mezhebin İslamla özdeşleştirilmeyeceğinin; imanın ve sorumluluğun bireysel olduğunun ve

²⁹ Hasan Onat, “Mezhep Çatışmasını Önlemek Mümkündür”, *İslam Mezhepleri Tarihi Selefîlik Çalıştayı*, Konya, 2015, s. 17.

³⁰ Sıddık Korkmaz, “Selefilğe Karşı Reddiyeler”, *Tarihte ve Günümüzde Selefîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul, 2014: 452, 475, 477.

³¹ “Tekfir anlayışı söz konusu edildiğinde Hanefî, Maturidî, Mürcî, mezheplerinin iman-amel ve ötekine karşı hoşgörü anlayışı göz önünde bulundurularak ve Müslümanlara anlatılarak tekfir mekanizması Müslümanların zihninde ve içtimai hayatta ıslaha gidilerek yumuşatılmalıdır. Sonucunda Müslümanların büyük bir problemi olan muhatabını kâfirlikle itham düşüncesi ve beraberinde zuhur eden mezhep taassubunu ortadan kaldırmaya yönelik doğru bir adım atılmış olacaktır. “Mürchie, İslâm'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan, ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle tanınan itikadî ve siyâsî bir firkadır. Mürchie, iman, küfür, büyük günah ve amel-iman ilişkisi konusunda Hariciler ve Hadis Taraftarları'na; imamet konusunda Şia'ya, va'd ve va'dle büyük günah meselesinde Mutezile'ye karşı çıkarak fikir özgürlüğü, adalet ve hoşgörü esasına dayalı bir iman nazariyesi geliştirmiştir. Dini, birlik ve beraberlik içinde

cennete veya cehenneme toplu rezervasyon yapılamayacağını bilmesi ve İslam ortak paydası bilincinin geliştirilmesi gerekmektedir.³² Bir kimsenin Müslüman olması için Kur'an'da belirtilen temel iman esaslarına inanması yeterlidir. Ben Müslümanım diyen bir kimseye hiç kimsenin "sen ne biçim Müslümansın" diye soru sorma hakkı yoktur. İslam, hiçbir kimsenin, hiçbir mezhebin, cemaatin ya da tarikatin tekelinde değildir."³³ İslam'ın alt kimlikleri olan mezhepler araçsallaştırılarak İslam ile aynileştirilmiştir. İslam hiçbir mezhebin tekelinde olmayacağı gibi hiçbir mezhebin kendisini İslam ile özdeşleştirmesine de izin vermez. Dolayısıyla İslam'ın ve onun alt kimlikleri olan mezheplerin sağlıklı bir şekilde ilahiyat fakülteleri vb. eğitim kurumlarında öğretilmesi, dinin kurucu ilkeleri temel alınarak öğretilmesi, mezhep ve zihniyet çözümlenmeleri bağlamında yeni bir tarih

yaşanan bir olgu olarak kabul eden Mürcie, teorik olarak, birbirine muhalif Müslüman mezhep ve kabilelerin, Allah'a inandıkları müddetçe, birbirini öldürmelerini ve tekfir etmelerini bırakarak bir arada yaşamak zorunda olduklarını iddia etmektedir. Bilinmeyen konularda hükmü Allah'a ertelemektedir. Mürcie, kardeşlik ve eşitlik, birlik ve beraberlik, barış ve adalet anlayışı üzerine kurulu iman nazariyesi geliştirmekle, İslam dünyasında uzun süre şiddet estiren Harici fanatizminin sonunu hazırladı. Kible Ehli'nden büyük günah işleyen hiç kimse tekfir edilemez." Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, I, S. 1, s. 168; 179-180; 186-197; 208-210; ayrıca bkz. M. Saffet Sarıkaya, "Matüridi'nin Din Anlayışında Hoşgörü (Diğer Mezheplere Bakışı)", *Büyük Türk Bilgini İmam Matüridi ve Matüridilik -Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, 2009, s. 108, 110, 121; Mehmet Dalkılıç, "Ehl-i Sünnet Mezhebinin "İman" ve "İslam" Tanımının Toplumsal Barış ve Hoşgörü Bakımından Günümüzdeki Anlamı" , *Din ve Dünya Barışı: Uluslararası Sempozyum*, İstanbul, 2008, s. 463-476; a.mlf., Eş'ari'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, S. 9, s. 87-119; Ahmet Ak "İmam-ı Azâm Ebü Hanife'nin Hayatı ve İtikadi Görüşleri", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 27, 2016 s. 16-18.

³² Ameli Tevhid ilkesi sebebiyle farklı mezhep veya meşreplere mensup olan Müslümanlar kâfir olarak görülmüş, bundan dolayı hakikat tekelciliği yapılmış veya Müslümanlar arasında bölücülük ve tefrika çıkarılmıştır. Şiddetin, baskının, dışlamanın, ötekileştirmenin, teolojik ve ideolojik taassubun aracı olarak kullanılan "tekfir" söyleminin vahim neticeleri ve tarihsel arka planı için bkz. Muammer Esen, "Bir Şiddet Söylemi Olarak Tekfir", *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015, s. 547-555; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2010.

³³ Hasan Onat, "Mezhep Çatışmasını Önlemek Mümkündür", *İslam Mezhepleri Tarihi Selefîlik Çalıştay*, Konya, 2015, s. 20.

yazılması, genelleyci yaklaşımlardan uzak durulması, Müslümanların birbirlerine saygı/sevgi beslemesi ve asimilasyondan uzak durulması, dünyada yaşanan güncel gelişmeleri analiz edecek stratejik zihinsel derinliğe sahip olunması, mezhepsel taassup içeren söylemlerden uzak durulması, mutlak doğru, üstünlük veya herkesin kendini fırka-i naciye olarak öne çıkarması gibi söylemlerden uzak durulması, farklılık yerine birlik mesajlarının verilmesi, şiddetin, dini kullanarak nasıl İslam dünyası ile özdeşleştiğinin anlatılması, İslam'da fikir ve inanç özgürlüğünün teminat altına alındığının ve Hz. Peygamber'in müsamahakâr bir tavır sergilediğinin bilincinde olmak, dinin farklı bütün mezhep ve meşreplerine mensup bireyler için faydalı olacaktır.³⁴

SONUÇ

Tevhid inancını esas alan Müslümanlar Hz. Peygamberin hayatında ümmet şiarı adı altında birleşip yekvücut olmuşken maalesef bu birlik çok geçmeden Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonlarına doğru birtakım dinî ve siyasî etkenlerin sonucunda yerini ayrılıklar ve gruplaşmalara bırakmıştır. Sonraki dönemlerde dinî, siyasî ve câhili duyguların baskınlığı neticesinde körüklenen asabiyyet olgusuyla iş tamamen çığırından çıkmış ve Müslümanlar arasında farklı düşüncelere dayalı çok farklı ekol, hizip ve mezhepler var olmuştur. Artık her fikir sahibi, kendi doğrusunun asıl ve tek olduğunu savunuyor ve bu doğrusunun da meşruiyyetini asabî duyguları muvacehesinde Kur'an ve Sünnete refere ederek sağlıyordu. İşte bu makalede öncelikle taassub kavramının anlamı, Kur'an ve Sünnette nasıl ifade edildiği ve tarihsel süreçte İslam mezhepleri arasında nasıl neş'et ettiği ve etki alanını ele aldık; ardından İslam'ın genel ruhu çerçevesinde taassubu aşmanın yolları üzerinde durmaya çalıştık.

Sonuç olarak İslam Mezhepleri Tarihi bağlamında taassup, hakikati tekleşiren, donduran, hakikati kendisinde ve grubunda gören

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Cemil Hakyemez, "Sünni Şii İlişkilerinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*, İstanbul, 2016, s. 112-121.

zihniyetin yansımasıdır. Taassup cahiliye devri adetlerinden olduğu gibi her devirde yaşayan birey veya sosyolojik oluşumların ortak vasfı da olabilmektedir. İslam toplumunda mezhepler arası güç mücadelesinin yıkıcı potansiyeli günümüzde bütün canlılığıyla devam etmektedir. Taassup, sağlam/sahih bilgi, erdem eksikliği ve koruma/korunma düşüncesinin tezahürüdür. Böylece taassup sahibi kişi ihya ve teccid düşüncesi yerine tasfiye fikrini esas alır. Farklılıklar, farkındalık verdiği için Müslüman kardeşliği inşası için birer fırsattır. Özetlemeye çalıştığımız bu analizlerimize göre Kur'an, Müslümanları önceki ümmetlerin tefrikaları, bunun nedenleri ve ortaya çıkardığı sonuçları konusunda bilgilendirerek; tarihi tecrübeden de ibret almak suretiyle onları birlik olmaya davet etmektedir. Taassuptan kaçınabilmenin yollarından biri olarak mükerreren birlik tavsiye edilmiş ve bu durum ayetten iktibasla "kardeş" kavramı ile tanımlanmıştır. Birliği bozan ve tefrikayı doğuran sebeplere dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda taassubun ana nedenlerinden biri de ötekileştirdiğine karşı duyulan ön yargıdır. Ötekileştirilen birey veya gruplar insani bir saikle psikolojik olarak kendilerini savunmaya geçerler. Bir adım sonrasında ötekileştirildikleri hususlarda savunmaları taassuba dönüşerek dogma düşüncelere kapı aralamaktadır. Taassubun olumlu veya olumsuz sonuçları hakkında farklı rivayetler olsa da, taassubun olumsuz sonuçlar doğurması daha muhtemeldir. Bu olumsuzlukların başında ötekileştirme ve üretime mâni olma sayılabilir. Üretim birikiminin medeniyeti inşa ettiğini düşündüğümüzde taassup medeniyet ve İslami birlik inşasının en büyük engellerinden biri olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

Agitoğlu, Nurullah. *Hadis ve Bağlam*. İstanbul: Kitabı Yayınları, 2015.

Ak, Ahmet. "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Hayatı ve İtikadi Görüşleri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Yıl: 14, Sayı: 27, (2016): 1-27.

- Akoğlu, Muharrem. "Hâriciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, (2000): 510-522.
- Akoğlu, Muharrem. *Cahiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerinin Doğuşuna Etkisi*. Yüksek Lisan Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1995.
- Apak, Adem. *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*. İstanbul: 2004.
- Atalan, Mehmet. "Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2, (2004): 55-68.
- Aydın, Mahmut. "Dini Referanslı Şiddeti Engellemenin Yolu: Çok-ğulcu Din Algısı". *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015: 627-643.
- Bağdadi, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir. *el-Fark Beyne'l-Firak ve Beyanü'l-Firkati'n-Naciye Minhum*. thk. Muhammed Fethi en-Nâdi. Kahire: Dârü's-Selâm, 2010.
- Barlak, Muzaffer. *Husün-Kubuh İyilik ve Kötülüğün Kaynağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Barlak, Muzaffer. "İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri". *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14/2, (2016): 502.
- Bulut, Halil İbrahim. "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları". *Usûl: İslam Araştırmaları*, sayı 11, (2009): 51.
- Cürcanî, Seyyid Şerif. *et-Te'rîfât*. Beyrut, 1980.
- Çağrıçı, Mustafa. "Taassup". *DİA*, 39: 285-286.
- Dalkılıç, Mehmet. "Ehl-i Sünnet Mezhebinin İman ve İslam Tanımının Toplumsal Barış ve Hoşgörü Bakımından Günümüzdeki Anlamı". *Din ve Dünya Barışı: Uluslararası Sempozyum*, İstanbul, 2008: 463-476.

- Dalkılıç, Mehmet. “Eş’ari’ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 9, (2004): 87-119.
- Ekinci, Mustafa. “Vahdet Çalışmaları Çerçevesinde Tarih Boyunca Sünnî-Şii İttifakı Teşebbüsleri”. *Şanlıurfa Uluslararası X. Kutlu Doğum Sempozyumu “Hz. Peygamber, Tevhid ve Vahdet*, 2016: 118.
- el-Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu’l-Ayn*. Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2003.
- el-İsfahanî, Hüseyin b. Muhammed Ragıb. *el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’an*. Beyrut, tsz.
- Ergin, Murat. *Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyyetinin Rolü*. Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 2000.
- Erkan, Ümit. “Din ve Şiddet Bağlamında Osmanlı-Kızılbaş (Alevi) İlişkileri”. *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015: 481.
- Esen, Muammer. “Bir Şiddet Söylemi Olarak Tekfir”. *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015: 547-555.
- Eş’ari, Ebû’l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Eş’ari, Ebû’l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *Makâlâtü’l-İslamiyyin ve İhtilafü’l-Musallin*. thk. Neim Hüseyin Zerzûr, Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2009.
- Evkuran, Mehmet. “Çağdaş İslam Düşüncesinde “Mezhep” Krizi: Mezheplerin Dinsel/Teolojik Meşruiyeti ve Sosyolojik Anlamı Üzerine”. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 8/2, (2015): 617-618.
- Firuzâbâdî, Ebu’t-Tahrir Mecduddin Muhammed. *Besâiru Zevi’t-Tebisîr fi Letâifi Kitâbi’l-Azîz*. Beyrut, 1975.
- Güneş, Hüseyin. “Müslümanlararası Şiddet Karşısında Muhammed b. Hanefiyye’nin Tutumu ve Çözüm Önerileri”. *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri*. Konya, 2016: 311-319.

- Hakyemez, Cemil. "Ehl-i Sünnetin Şiilik Algısı ve Temel İlkeleri". *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*. Çorum, 2014: 105-118.
- Hakyemez, Cemil. "Sünnî Şii İlişkilerinde Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri". *İç Tehdit ve Riskler Işığında İslam Dünyasının Geleceği*. İstanbul, 2016.
- Harun Yıldız. *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- İbn Manzur, Ebu Fazl Muhammed b. Mükrim el-İfrikî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut, 1985.
- İsferâyini, Ebü'l-Muzaffer. *et-Tabsîr fi'd-din ve temyîzü'l-fırkati'n-nâciye ani'l-fırakı'l-hâlikin*. thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1983.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Taassuba Dayalı Din Anlayışı Karşısında Ebu Hanife Örneği". *Ekev Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler*, sayı 8/20, (2004): 59-78.
- Korkmaz, Sıddık. "Selefilige Karşı Reddiyeler". *Tarihte ve Günümüzde Seleflik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 2014: 452-477.
- Kutlu, Sönmez. "Mürctie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2002): 168-210.
- Meşkûr, Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Omar, A. Rashied. "İslâm ve Şiddet". çev: Yusuf Gökalp. *Dinî Araştırmalar*. 7/20, (2004): 357-360.
- Onat, Hasan. "İran Devrimi'nin Mezhebi Yansımaları ve Takrib Çalışmaları". *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şii-Sünnî İlişkileri*, Çorum, 2014: 159.
- Onat, Hasan. "Mezhep Çatışmasını Önlemek Mümkündür". *İslam Mezhepleri Tarihi Seleflik Çalıştayı*, 05-06 Eylül 2015: 17-20.

- Onat, Hasan. "Mezheplerin Stratejik Boyutu ve Mezhep Çatışması". *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015: 411-419.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Sarıkaya, M. Saffet. "Matüridi'nin Din Anlayışında Hoşgörü (Diğer Mezheplere Bakışı)". *Büyük Türk Bilgini İmam Matüridi ve Matüridilik -Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul, 2009: 108-121.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Abdulkadir el-Fadil, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- Tatar, Burhanettin. "Formasyon-Deformasyon-Transformasyon Diyalektiği Olarak Şiddet Bağlamında Din Dili". *Din ve Şiddet Sempozyumu*, Rize, 2015: 371-378.
- Uzundağ, Mehmet Sait. "Kütüb-i Sitte'de Cemaat ve Tefrika Konusundaki Bazı Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme". *Şanlıurfa Uluslararası X. Kutlu Doğum Sempozyumu "Hz. Peygamber, Tevhid ve Vahdet*, Şanlıurfa, 2016: 97.
- Zebidî, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-Arûs*. Beyrut, t.y.